

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

A Reflection on the Principles for Deriving Islamic Contractual Rules from the Ayat al-Ahkam of the Holy Qur'an

Author: Mohammad Taghi Moradi

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247314.3697>

درنگی در ضوابط استخراج قراردادها از آیات الاحکام

نویسنده: محمدتقی مرادی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247314.3697>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

A Reflection on the Principles for Deriving Islamic Contractual Rules from the Ayat al-Ahkam of the Holy Qur'an

Mohammad Taghi Moradi • Advanced Ijtihad Studies Graduate, Islamic Seminary of Qom,
Qom, Iran. mtmoradi1402@gmail.com

Abstract

1. Introduction

Islamic jurisprudence is grounded in the principles established by scholars to interpret and extract rulings from primary religious texts, the most authoritative being the Qur'an. The interpretation of these texts, particularly the Ayat al-Ahkam, which deal specifically with legal rulings, is central to Islamic law. Among the principles discussed in Uṣūl al-Fiqh (Principles of Islamic Jurisprudence), one of the foundational ideas is the authority of the apparent meanings of Qur'anic verses. Islamic jurists have long debated and written extensively on this issue, seeking to identify which presumptions can be considered valid in the extraction of rulings. However, the focus on these principles has often been sidetracked by the theological differences between the mainstream juristic schools and the Akhbari school, which has questioned the permissibility of deriving legal rulings from the apparent meanings of Qur'anic texts. Despite the vast literature on the interpretation and application of Ayat al-Ahkam, no comprehensive mechanism exists for consistently extracting rulings, particularly in relation to contracts. This gap is the focus of this research, which aims to provide a clearer understanding of how Islamic jurists have applied the Ayat al-Ahkam to contractual rulings.

The study is particularly significant as it addresses an area that has not been sufficiently explored in existing scholarship: the method and criteria for extracting rulings from the Ayat al-Ahkam on contracts such as Ibdā' (capital investment with profit allocation), Sharikah (partnership), and Muḍārabah (profit-sharing). By critically analyzing the rules and methods used by jurists in

citing the Qur'an for these contracts, the study endeavors to clarify whether these methods are valid and aligned with established principles.

2. Research Question

The primary question addressed in this study is: What are the rules for extracting contracts from the Ayat al-Ahkam? More specifically, the research aims to examine the ways in which Islamic jurists cite Qur'anic verses to substantiate the legitimacy of contracts such as Ibdā', Sharikah, and Muḍārabah. The study also investigates whether these methods of extraction are grounded in clear, systematic rules, or if they are instead influenced by subjective interpretations and assumptions.

3. Research Hypothesis

The author hypothesizes that there is no precise and clear rule for deriving Shari'ah rulings from the Ayat al-Ahkam in the works of Islamic jurists. This hypothesis stems from the observation that, despite the extensive literature on the interpretation of the Qur'an in Islamic jurisprudence, there is no established, universally accepted framework for extracting rulings related to contracts. Furthermore, the research suggests that this lack of a systematic approach has resulted in inconsistencies and divergent interpretations in the application of the Ayat al-Ahkam to the realm of contractual agreements.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This research adopts an inductive and critical approach, drawing on the analysis of both classical and contemporary Islamic jurisprudential texts. The methodology involves a systematic review of the literature related to the extraction of legal rulings from the Ayat al-Ahkam, with a particular focus on contracts. The study begins by defining the two key concepts: Ayat al-Ahkam and contracts, to ensure clarity in the analysis. Then, a thorough examination is conducted of the methods employed by Islamic jurists to extract legal rulings from the Qur'anic verses that deal with contracts. This is followed by a critical evaluation of the rules proposed in existing texts.

The framework for this research involves two primary stages:

Stage One: The compilation of rules for extracting contracts from the Ayat al-Ahkam, based on existing scholarly works and interpretations.

Stage Two: The application of these compiled rules to specific examples of contracts, such as Ibdā', Sharikah, and Muḍārabah, to assess the validity and consistency of the extraction methods. The results will be critically examined to identify any shortcomings in the process and determine whether the applied methods are aligned with the principles of Islamic jurisprudence.

5. Results & Discussion

The analysis of the rules for extracting contracts from the Ayat al-Ahkam of the Qur'an revealed several key insights into the methods and limitations of previous scholarly interpretations. The study demonstrated that while Islamic jurists have made significant efforts to apply the Qur'anic verses to various contractual agreements, such as *Ibdā'*, *Sharikah*, and *Muḍārabah*, there is a clear absence of a unified or standardized framework for such extractions. The existing interpretations often rely on general principles rather than specific guidance from the Qur'an, which can lead to inconsistencies and subjective conclusions.

The primary critique presented in this research is the tendency to apply Qur'anic verses to contracts that are grounded in human custom, such as commercial partnerships, without sufficient regard for the Qur'an's actual purpose and method of legal instruction. The Qur'an generally conveys legal rulings through broad principles, leaving specific details to be clarified through other sources of law and human reasoning. As such, applying verses to contracts like *Ibdā'*, *Sharikah*, and *Muḍārabah* appears to be a strained interpretation, lacking a comprehensive foundation in the text itself.

Furthermore, the study critiqued the common misapplication of the Qur'anic principle of establishing new meaning in legal matters. The principle "*al-ta'sīs khayr min al-ta'kid*" (establishing new meaning is preferred over reiteration) suggests that the Qur'an addresses novel legal questions or matters beyond the common understanding of people, rather than reinforcing established customs like contracts. This conceptual misalignment challenges the legitimacy of using the Qur'an as a primary source for the detailed regulation of contracts, which are traditionally governed by social practices and customs.

The study also examined the critical perspectives of Ayat al-Ahkam researchers who have attempted to connect Qur'anic verses to contracts. It was found that while these scholars made significant contributions to Islamic jurisprudence, their conclusions were often incomplete, as they failed to recognize the limitations of the Qur'an's direct engagement with the specifics of contractual law.

6. Conclusion

In conclusion, this research emphasizes the need for a more systematic and disciplined approach to the extraction of legal rulings from the Ayat al-Ahkam of the Qur'an, particularly in relation to contracts. The study argues that the Qur'an's mission is to address matters beyond human understanding and that the principles conveyed through its verses should not be used to establish detailed rules for contracts, which are inherently rooted in human custom.

While some jurists have attempted to extract rulings on contracts such as *Ibdā'*, *Sharikah*, and *Muḍārabah* from the Qur'an, their interpretations often

overlook the Qur'an's method of addressing legal matters. The research suggests that rather than focusing on specific contractual details, Islamic jurisprudence should focus on the broader legal principles outlined in the Qur'an and supplement these with insights from other sources of Islamic law, including human custom, reasoning, and established legal precedents.

The study calls for further exploration of the relationship between the general principles of the Qur'an and the specificities of contractual law. The absence of clear, standardized rules for deriving contracts from the Qur'an indicates a need for more refined methods of legal extraction that better align with the broader goals of Islamic jurisprudence. Ultimately, the research urges scholars to reconsider the applicability of Qur'anic verses to the detailed regulation of contracts and to focus on the principles that can guide the evolution of contract law in the context of Islamic legal thought.

Keywords: Ayat al-Ahkam, Contract Law, Explanatory Nature of the Holy Qur'an, Harmony Between the Divine Legislator and Rational Beings.

درنگی در ضوابط استخراج قراردادهای از آیات الاحکام

mtmoradi1402@gmail.com

محمدتقی مرادی • دانش‌آموخته سطح چهار حوزه علمیه قم، قم، ایران.

چکیده

در چگونگی استنباط احکام فقهی از آیات الاحکام، غیر از قواعد عمومی مربوط به ظهور الفاظ، ضابطه خاص دیگری توسط فقیهان مطرح نشده است. از این رو، آیات الاحکام پژوهان سعی کرده‌اند آیات قرآنی متناسب با ابواب مختلف فقهی را، از جمله قراردادهای با نام، با کمترین تناسبی استخراج کرده و به عنوان دلیل مشروعیت عقود مطرح کنند. هدف اصلی این نوشتار، صورت‌بندی ضوابط استخراج قراردادهای از آیات الاحکام با مطالعه انتقادی استناد عقود «ابضاع»، «شرکت» و «مضاربه» به قرآن کریم است. در پژوهش پیش‌رو، با اتخاذ روش توصیفی تحلیلی به نظام‌مند کردن استخراج احکام عقود از قرآن کریم و کشف رسالت، مبانی و روش قرآن در بیان احکام فقهی پرداخته شده است. در سایه توجه به رسالت نزول قرآن کریم، توجه به ظهور آیات در استخراج احکام، توجه به روش قرآن کریم در بیان کلیات احکام، اتحاد مسلک شارع با عقلاء در امور عقلایی، مدنظر قرار دادن مقدمات حکمت در تمسک به اطلاق آیات قرآنی و در نهایت، قاعده «التأسیس خیر من التأكيد»، ضوابط کشف نظام معنایی قرآن کریم در باب قراردادهای ارائه شد. در ادامه، ضمن طرح و بررسی ماهیت قراردادهای ابضاع، شرکت و مضاربه، و استیفای آیات استشهد شده به عنوان مدرک قرآنی این عقود، روشن شد که در این استشهدها، ضوابط لازم رعایت نشده و استخراج‌ها ناتمام است.

واژگان کلیدی: آیات الاحکام، حقوق قراردادهای، ماهیت تبیینی قرآن کریم، اتحاد شارع با عقلاء.

مقدمه

فقیهان برای نظام‌مندی استنباط احکام، پیش از ورود به فقه، اصولی را بیان می‌کنند تا بر اساس آن اصول، مسائل فقهی خود را تبیین و مستدل سازند. یکی از این اصول، حجیت ظواهر قرآن کریم است که در بیشتر کتاب‌های اصولی به آن پرداخته شده است (انصاری (شیخ)، ۱۴۲۸ق، ج ۱، صص. ۱۳۹ به بعد). به‌رغم تلاش عالمان اصول در توجه دادن به حجیت ظواهر قرآن به‌عنوان یکی از ظنون معتبر، به‌خاطر تمرکز بر رفع شبهه اخباری‌ها در عدم جواز استناد به ظواهر آیات قرآنی (استرآبادی، ۱۴۲۶ق، صص. ۲۶۹-۲۷۰)، طبق بررسی نگارنده در هیچ کتابی، ضوابط استخراج احکام از آیات الاحکام ارائه و تحلیل نشده است. این در حالی است که باید سازوکاری برای انضباط در استنباط احکام از آیات الاحکام به‌ویژه در بخش قراردادهای با توجه به عرفی بودن آن‌ها ارائه شود.

با توجه به اینکه نخستین و معتبرترین منبع احکام دین اسلام، قرآن کریم است و شناخت و احاطه دانشی بر آیات الاحکام سهم بزرگی در استنباط احکام شرعی دارد، فقیهان از دیرباز به موضوع آیات الاحکام توجهی ویژه داشته و در معرفی، تفسیر و میزان دلالت آن‌ها، کتاب‌های فراوانی نوشته‌اند. در این کتاب‌ها نیز ضوابط استخراج احکام از آیات الاحکام در بخش قراردادهای ارائه نشده است.

در تلاش برای توسعه استنباط احکام از قرآن کریم، در رساله دکتری با عنوان مبانی و روش‌های توسعه استنباط احکام از قرآن، نوشته سیدجعفر صادقی دفاع‌شده در سال ۱۳۸۹، در دانشکده علوم حدیث (قم)، ادعای نویسنده این است که تاکنون مفسران آیات الاحکام و فقیهان تنها از بخش محدودی از احکام فقهی قرآن کریم استفاده کرده‌اند درحالی‌که دایره مباحث فقهی قرآن، فراتر از آن چیزی است که در این منابع مطرح شده است. مبنای این ادعا، ادله‌ای مانند تشریعی بودن قرآن و گستره تشریعات آن، وحدت شرایع الهی در اصول و فروع، چندمعنایی آیات قرآن و استقلال فرازهای تقطیع‌شده قرآن دانسته شده است.

هم‌راستا با این رویکرد، برخی کوشیده‌اند که عقود معین را از قرآن کریم با واژه‌های هم‌خانواده آن‌ها استنباط کنند. برای مثال، از فعل «یضربون» در آیه «... وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ...» (مزمل، آیه ۲۰)، عقد مضاربه (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۵) و از واژه «بضاعت» در آیاتی مانند «وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ...» (یوسف، آیه ۶۵)،

قرارداد ابضاع را استخراج کرده‌اند (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۵). حتی از خطاب جمع در آیه «فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا...» (انفال، آیه ۶۹) که یک روش رایج قرآنی در خطاب به جمع است، عقد شرکت را استنباط کرده‌اند (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۴).

هرچند توسعه در استنباط احکام تأسیسی در آیات الاحکام بخش عبادات، فقه خانواده و جزا، مثبت ارزیابی می‌شود، باید دید این توسعه در قراردادها نیز پذیرفتنی است یا نه؟ بنابراین، مسئله اساسی این است که ضوابط استخراج قراردادها از آیات الاحکام کدام است؟ آیا می‌توان با تمسک به قواعدی مانند مخصص نبودن مورد آیه، در دلالت آیات قرآن بر مشروعیت عقود با نام توسعه داد؟ به عبارت دیگر، روش آیات الاحکام پژوهان در تلاش برای استناد عقود رایج به قرآن کریم، مثبت ارزیابی می‌شود یا خیر؟ برای پاسخ به این پرسش، ضوابط قابل ارائه در عقود ابضاع، شرکت و مضاربه به صورت انتقادی بررسی می‌شود.

طبق بررسی صورت گرفته، برای این موضوع در نقد استخراج قراردادها از آیات الاحکام، هیچ پیشینه پژوهشی شایان توجهی یافت نشده و تنها جنبه‌های عمومی آیات الاحکام مدنظر پژوهشگران قرار گرفته است. برخی از این نوشته‌ها عبارت‌اند از «ارائه مدل ارزیابی وابستگی فهم آیات الاحکام به فرهنگ عصر نزول قرآن کریم»، توسط خدامردی و همکاران در شماره ۱۳ نشریه قرآن، فرهنگ و تمدن، پاییز ۱۴۰۲ و «استنباط احکام فقهی از قصص قرآن از منظر اهل تسنن» توسط پساوه‌ئی در شماره ۲ نشریه فقه و مبانی حقوق اسلامی، پاییز و زمستان ۱۳۹۳. همه این نگاشته‌ها، بیگانه از بحث حاضر هستند.

برای تبیین زوایای بحث در این نوشتار، نخست دو مفهوم آیات الاحکام و قرارداد بحث شده است. سپس ضوابط قابل طرح در استخراج قراردادها از قرآن کریم گردآوری شده است. در گام آخر، نمونه‌هایی از استناد قراردادها به آیات الاحکام عنوان می‌شود تا میزان رعایت ضوابط مطرح شده سنجیده و صحت این استنباط‌ها بررسی شود.

۱. مفاهیم

برای تبیین صورت مسئله و امکان مطالعه انتقادی استخراج قراردادها از آیات الاحکام، ابتدا مفاهیم آیات الاحکام و قرارداد بیان می‌شود.

۱.۱. آیات الاحکام

آیات الاحکام به آیات دربردارنده احکام فقهی متعلق به مصالح دنیا و آخرت مردم گفته می‌شود (ذهبی، ۱۳۹۶ق، ج ۲، ص. ۴۳۲)؛ یعنی آیاتی از قرآن کریم که مشتمل بر قواعد شرع در فقه است (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص. ۴۶). بنیاد حقوق اسلامی همین آیات الاحکام است. این آیات به مرور زمان در تألیفات مستقل گرد آمده‌اند و با عنوان آیات الاحکام یاد می‌شوند که این کتاب‌ها در واقع، تفاسیر موضوعی به شمار می‌آیند.

بیشتر اندیشمندان معتقدند تعداد آیات الاحکام، ۵۰۰ آیه است (زرکشی، ۱۳۷۶ق، ج ۲، ص. ۱۳۰) و حتی برخی مفسران، کتاب خود را بر همین اساس نام نهاده‌اند مانند النهایة فی تفسیر خمسماًة آیه نوشته «ابن متوج بحرانی» (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۱، ص. ۹). منشأ اختلاف در تعداد آیات الاحکام، به ملاک در آیات احکام بودن برمی‌گردد؛ اینکه آیا باید حکم شرعی، دلالت مطابقی آن باشد یا دلالت التزامی هم بر آیات الاحکام شمردن آیه کفایت می‌کند؟ اگر مبنای نخست، ملاک باشد، تعداد این آیات بیش از ۳۰۰ آیه خواهد بود، اما طبق مبنای دوم، تعداد این آیات چه‌بسا بیش از اعداد مطرح‌شده هم باشد مانند آیات ۲۷ و ۲۸ سوره قصص که به دلالت التزامی، احکام شرعی زیادی از آن‌ها استخراج شده است. به تعبیر برخی اندیشمندان، آیات سیاسی که در قرآن کریم آمده، اغلب در کتاب‌های آیات الاحکام مدون نشده است. شاید آپولیتیسیم و سیاست‌گریزی موجب این موضوع شده است؛ یعنی دول جبار اموی و عباسی رضایت نداشتند که اندیشمندی آن بحث‌ها را ارائه کند (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص. ۴۶). مراد از آیات الاحکام قرارداده‌ها، آیاتی هستند که مشروعیت عقود یا برخی احکام اختصاصی آن‌ها از این آیات استنباط شده است.

۲.۱. قرارداد

واژه قرارداد، معادل فارسی کلمه «عقد» است. بیشتر حقوق‌دانان، این دو را مترادف دانسته‌اند (شهیدی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص. ۴۰؛ بهرامی، ۱۳۹۰، ص. ۴۹). از آنچه در ماده ۹۴ قانون مدنی آمده است که «صاحبان املاک می‌توانند در ملک خود هر حقی را که بخواهند نسبت به دیگری قرار دهند. در این صورت، کیفیت استحقاق، تابع قرارداد و عقدی است که مطابق آن، حق داده شده است» نیز برمی‌آید که قانون‌گذار ایران، قرارداد و عقد را به یک معنا گرفته است؛ زیرا این ماده از

ماده ۶۳۹ قانون مدنی فرانسه گرفته شده که در آن تنها واژه «Conventions» آمده است. بنابراین، مراد از ماده ۱۰ قانون مدنی، «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد کرده‌اند، در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد، نافذ است» نیز همان عقد خواهد بود (جعفری لنگرودی، بی تا، ص. ۲۷۱).

در مقابل، برخی حقوق دانان نوشته‌اند «در حقوق ایران، عقد بیشتر به عقود معین اطلاق می‌شود، ولی قرارداد شامل کلیه عقود اعم از معین و غیرمعین است» (امامی، ۱۳۴۰، ج ۱، ص. ۱۵۹). گروهی نیز معتقدند که در اصطلاح حقوقی، قرارداد به عقود بی نام گفته می‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص. ۲۸۹۰)؛ به‌ویژه اگر در کنار «عقود» عنوان شود مانند ماده ۶ آیین دادرسی مدنی که بیان داشته است «عقود و قراردادهایی که مخل نظم عمومی یا برخلاف اخلاق حسنه که مغایر با موازین شرع باشد، در دادگاه قابل ترتیب اثر نیست». بیشتر حقوق دانان ذیل ماده ۱۸۳ قانون مدنی که در تعریف عقد می‌گوید «عقد عبارت است از اینکه یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر، تعهد بر امری کنند و مورد قبول آن‌ها باشد»، این ایراد را وارد دانسته‌اند که این تعریف شامل قراردادهایی که موضوع آن‌ها، انتقال تعهد یا سقوط تعهد باشد، نمی‌شود (صفایی، ۱۳۹۳، ص. ۱۹).

به نظر می‌رسد هرچند برخی، قرارداد را اعم از عقد دانسته‌اند، با وجود ماده ۱۰ قانون مدنی، میان این دو تفاوت مهمی وجود ندارد (بهرامی، ۱۳۹۰، ص. ۵۰) و باید آن دو را این گونه تعریف کرد «همکاری متقابل اراده دو یا چند شخص در ایجاد ماهیت حقوقی» (شهیدی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص. ۴۰).

۲. ضوابط قابل طرح در استخراج قراردادهای از قرآن کریم

در احکام فقهی، هر استنباطی، اصول و ضوابط خاص خودش را دارد تا بر اساس آن ضوابط، احکام فقهی از منابع مورد نظر کشف و استخراج شود. با اینکه حجیت ظواهر قرآن کریم به عنوان یکی از ظنون معتبر در بیشتر کتاب‌های اصولی مطرح شده (انصاری (شیخ)، ۱۴۲۸ق، ج ۱، صص. ۱۳۹ به بعد)، به‌خاطر تمرکز اصولیان بر رفع شبهه اخباری‌ها در عدم جواز استناد به ظواهر آیات قرآنی (استرآبادی، ۱۴۲۶ق، صص. ۲۶۹-۲۷۰)، در هیچ کتابی، ضوابط استخراج احکام از آیات الاحکام ارائه نشده است.

سازوکارها، ضوابط و قواعد قرآنی و اصولی در استخراج قراردادها از آیات الاحکام، منتهی به نظام‌مندسازی آیات الاحکام قراردادها می‌شود و از ناسازگاری‌های موجود در کتاب‌های آیات الاحکام درباره استظهار عقود از قرآن کریم جلوگیری می‌کند. برخی از این ضوابط و سازوکارها شامل موارد زیر می‌شود.

۱.۲. توجه به ماهیت تبیینی قرآن کریم

آیاتی مانند «... وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ...» (نحل، آیه ۴۴) و «... وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ...» (جمعه، آیه ۲) نشان می‌دهد تاروپود محتوایی قرآن کریم، تبیینی و تعلیمی است نه بیان امور واضح و رایج بین مردم؛ زیرا خود قرآن که نور مبین است در کمال وضوح، پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله) و اهل‌بیت عصمت و طهارت (علیهم‌السلام) را مرجع فهمیدن معارف و حدود قوانین و مانند آن قرار داده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۱۷).

این معنا با ملاحظه آیاتی مانند «... وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ...» (نساء، آیه ۱۱۳)؛ و خدا کتاب و حکمت را بر تو نازل کرد و علمی به تو تعلیم داد که هرگز از راه اکتساب به دست نمی‌آوردی و «كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ» (شوری، آیه ۵۲)؛ و همان‌گونه [که بر پیامبران پیشین وحی کردیم] روحی را [چون قرآن] از امر خود به تو وحی کردیم. تو [پیش از این] نمی‌دانستی کتاب و ایمان چیست، بیشتر روشن می‌شود. مراد از جمله «وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ» این است که خدای تعالی نوعی علم به تو داد که اگر نمی‌داد، اسباب عادی که در تعلم هر انسانی دست‌اندرکارند و علوم عادی را به انسان‌ها تعلیم می‌دهند، در به دست آوردن آن علم برایت کافی نبود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص. ۱۲۴). یادآور می‌شود استناد به این آیه طبق عطف تفسیری این فقره به فقره نخست درست خواهد بود که در این وجه، تعلیم امور دینی مدنظر قرار می‌گیرد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۱، ص. ۳۹). با توجه به لزوم مغایرت معطوف و معطوف‌علیه و به قرینه مقابله، محققان معتقدند فقره «مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ» برعکس قسمت نخست که علم به اصول و قواعد کلی را مدنظر دارد، ناظر بر علم به موضوعات جزئی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص. ۱۲۷). در واقع، تعبیر انزال کتاب و حکمت، اشاره به وحی نبوی است و تعلیم، اشاره به اعطای علمی ویژه و این دو از هم جدا هستند.

به عبارت دقیق‌تر، اسلام در قراردادها که قوام نظام نوع انسان به آن وابسته است، موضوع

نیاورده و تنها کلیات احکام آن‌ها را بیان کرده است؛ آن هم به صورت تدریجی (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص. ۲۵۲). گواه این دیدگاه این است که سیاق استفتا در قرآن که ۱۷ بار مطرح شده، هیچ‌گاه درباره قراردادهای وارد نشده است مانند «وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ...» (نساء، آیه ۱۲۷)، «يَسْتَفْتُونَكَ قُلُوبُ اللَّهِ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ...» (نساء، آیه ۱۷۶)، «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ...» (بقره، آیه ۱۸۹)، «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ...» (بقره، آیه ۲۱۵)، «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ...» (بقره، آیه ۲۱۷)، «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ...» (بقره، آیه ۲۱۹)، «يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا...» (اعراف، آیه ۱۸۷)، «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ...» (مائده، آیه ۴). علت این است که شئون قراردادهای به خود مردم واگذار شده و قرآن کریم جز تبیین شرایط و خطوط کلی، هدف خاصی را نسبت به آن‌ها دنبال نکرده است.

همین قاعده سبب شده است که برخی محققان بیان دارند در استخراج علوم طبیعی از آیات قرآن کریم نباید افراط شود؛ زیرا این علوم جزو دانش‌های بشری است درحالی‌که قرآن، کتاب علوم طبیعی نیست و برای تدریس علوم و فنون زندگی که با نیروی فکر بشری می‌توان آن‌ها را به دست آورد، نازل نشده است (سبحانی و مرادی، ۱۴۰۱، ص. ۲۳۰).

۲.۲. توجه به ظهور آیات قرآن در استخراج احکام

حجیت الفاظ به ظهور متکی است. از این‌رو شناسایی ظواهر الفاظ به‌عنوان صغرای «الظهور حجة» جزو رسالت‌های اصلی دانش اصول است. ظهور یا از وضع ناشی می‌شود یا از اطلاق حاصل از مقدمات حکمت (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ص. ۲۳۴؛ موسوی خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۲۷، ص. ۲۳۷). روشن است که آیات یادشده و واژه‌های استنادشده به آن‌ها در استخراج عقود، برای قراردادهای که اصطلاح خاص فقهی هستند، وضع نشده‌اند. در ظهور، به اطلاق آن‌ها نیز نمی‌توان استناد کرد؛ زیرا احراز مقام بیان در آن‌ها بس دشوار است. از این‌رو برخی فقیهان در دلالت آیه ۱۰ سوره جمعه بر مشروعیت مضاربه بیان داشته‌اند «می‌توان گفت این آیات در مقام تشریع جواز تحصیل مال و طلب فضل نیستند تا بتوان به اطلاق آن‌ها تمسک کرد، بلکه در مقام بیان عقد نفی و عدم جواز بیع و امثال آن که با نماز جمعه تراحم دارند، است. در نتیجه، آیه فقط به تجارتی اشاره می‌کند که با ادله دیگر، مشروعیت آن‌ها اثبات شده است» (منتظری، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۱۲). در حمل واژه‌های قرآن بر معانی خاص باید قواعد ظهور مدنظر قرار بگیرد. فخر رازی در بیان

مراد از «وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ» در سرایت حکم این آیه بر فردی که کاری مشابه فعل کفار انجام داده است، می‌نویسد «این حمل، عدول از ظاهر است» (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۲، ص. ۳۶۷). حتی آیه دین «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ...» (بقره، آیه ۲۸۶) نیز در بیان آداب دین مانند نوشتن مقدار دین و گرفتن شاهد بر آن ظهور دارد نه اصل تشریع دین که قوام جامعه به آن استوار است.

۳.۲. توجه به روش قرآن کریم در بیان کلیات احکام

قرآن کریم جز در موارد نادری مانند آیات حدود که کیفرهای محارب یعنی قتل، به دار آویختن، بریدن دست و پا در خلاف جهت یکدیگر و تبعید به تفصیل بیان شده (مائده، آیه ۳۳) و آیات خانواده مانند آیه حیض: «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ...» (بقره، آیه ۲۲۲) که بیان‌کننده حرمت آمیزش با زن در دوران حیض است، به بیان جزئیات ورود نمی‌کند.

از جمله آیاتی که به بیان کلی در احکام بسنده کرده، عبارت‌اند از آیه ابطال «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ» (محمد، آیه ۳۳) در اثبات قاعده حرمت ابطال اعمال عبادی در اثنای آن‌ها، آیه نفی حرج «... وَمَا جَعَلْ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ...» (حج، آیه ۷۸) مبنی بر عدم تشریع حکم حرجی و تکلیف دارای مشقت شدید و آیه نفی سبیل «... وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء، آیه ۱۴۱) مبنی بر عدم تشریع حکم موجب تسلط کافر بر مؤمن. در تعهد به عقود در ابواب معاملات نیز در بیانی کلی مانند «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...» (مائده، آیه ۱)، تنها مسئولیت طرفین عقد عنوان شده است؛ هرچند در مراد از این عقود، حدود شش دیدگاه مطرح شده است. ۱. پیمان‌های جاهلی، ۲. تعهدات خدا بر مردم و احکام الهی، ۳. قراردادهای مردم با یکدیگر، ۴. عهدهای خدا در تورات و انجیل مبنی بر ایمان به خاتم انبیای الهی، ۵. عقود شرعی و ۶. ولایت علی (علیه السلام) (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۵؛ امیدی فرد، ۱۴۰۲، ص. ۲۳). اگرچه مورد آیه، مخصص آن نیست (نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۴۷۷؛ موسوی خویی، بی تا، ج ۵، ص. ۱۲۵)، ترجیح یکی از معانی بر سایرین، موضوعی مشکل می‌نماید.

بیان کلیات احکام به قدری در روش قانون‌گذاری قرآن حائز اهمیت بوده که حتی به جزئیات احکام مهم‌ترین واجب یعنی نماز هم چندان پرداخته نشده است (اسراء، آیه ۷۸؛ نساء، آیه ۴۳؛

هود، آیه ۱۱۴؛ نساء، آیه ۱۰۳).

۴.۲. اتحاد مسلک شارع با عقلا در امور عقلایی

گستره آیات الاحکام در امور شرعی محض به آسانی قابل شناسایی است مانند آیه حد سرقت «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا...» (مائدة، آیه ۳۸) که بیان‌کننده حد دزدی یعنی قطع انگشتان دست راست از بیخ جز انگشت شست دزد است و آیات عزائم دارای سجده واجب (سجده، آیه ۱۵، فصلت، آیه ۳۷، نجم، آیه ۶۲ و علق، آیه ۱۹). در برخی امور عرفی نیز برای بیان احکام مهم مدنظر شارع، آیاتی قابل ارائه است مانند آیه «... فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ...» (اعراف، آیه ۸۵) و آیات شهادت مانند آیه «... وَأَشْهَدُوا ذَوَىٰ عَدْلٍ مِّنْكُمْ...» (طلاق، آیه ۲) و آیه «... وَأَسْتَشْهَدُوا شَهِيدَيْنِ مِّنْ رِّجَالِكُمْ...» (بقره، آیه ۲۸۲).

غیر از این در چهارچوب قوانین هرچه هست، امور عقلایی رایج در جامعه است که با توجه به اتحاد مسلک شارع با عقلا حتی رئیس‌العقلا بودن او، نیازی به طرح آیات خاص نبوده است. در واقع، اساساً نیاز نبوده است که شرع مقدس همه احکام مورد نیاز را بدو تأسیس کند؛ زیرا مصلحتی که برای تشریع یک حکم لازم است، توسط نهادهای دیگر نیز قابل کشف است. این نهاد مکمل یا دلیل عقل است که با استناد به قاعده ملازمه «ما حکم به العقل حکم به الشرع» (صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص. ۱۳۸)، مجعولات عقل خالص و محض بدون دخالت انگیزه‌های نفسانی توسط شارع امضا می‌شود یا سیره عقلاست که با استناد به خاستگاه سیره‌های عامه مانند تعالیم انبیا و فطرت (نابینا، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۱۹۲)، این دسته نیز توسط شارع تأیید می‌شود؛ چه ملاک حجیت آن‌ها صحت و مطابقت ذاتی آن‌ها با واقع باشد و چه به امضای شارع و جعل حکم مماثل یا مناسب نیاز داشته باشند. گونه سوم نیز ارتکازی عقلاست که به‌خاطر عاری بودن از اغراض انحرافی عقلا در سیره‌های رایج و اتکای آن به گزاره‌های عقلی صرف و امور جبلی (آملی، بی‌تا، ص. ۲۲۸)، حجیت آن‌ها راحت‌تر از سیره‌های عقلا اثبات می‌شود. واضح است که قراردادهای رایج بین مردم که قوام نظام جامعه و نوع انسانی به آن‌ها وابسته است، با توسعه در عموم قراردادهای، به خود عقلا واگذار شده است و قانون‌گذار جز در مورد شرایط صحت آن‌ها، نیاز به صدور حکمی جدید ندارد مگر اینکه عقلا در اصل قراردادهایی مانند منابذه و...، دچار انحراف شده باشند (حسینی حائری، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص. ۲۰۵).

از این رو به نظر می‌رسد که اشاره به تحلیل بیع در آیه «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا... وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا...» (بقره، آیه ۲۷۵) نیز تنها از باب بیان تحریم ربا بوده و طرح «بیع» از باب پاسخ به تشبیه بیع به ربا توسط مشرکان بوده باشد. در واقع، این تشبیه جلوه‌ای از جلوه‌های هنروری و نوآوری است. خدای متعال سخن کافران را حکایت می‌کند که به جای اینکه بگویند «أَنَّ الرِّبَا مِثْلُ الْبَيْعِ»، سخن را واژگون کردند و گفتند «إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا» تا به خاطر آورند ربا پیش آنان از دادوستد حلال‌تر است؛ زیرا غرض، سود است و وجود سود در ربا ثابت‌تر از معامله است (سکاکی، بی‌تا، ص. ۴۵۲؛ دسوقی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۷۵۱). امام خمینی بیان می‌دارد «از آنجاکه گفتار شارع با عرف مانند گفتار عرف با عرف است و روش خاصی جز روش عقلا ندارد، در تشخیص مفاهیم و دلالت‌های خطابات شارع، دیدگاه عرف ملاک خواهد بود» (خمینی (امام)، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص. ۳۸۷)؛ البته برخی معتقدند اگر آیه تنها در پی نفی تسویه این دو بود، باید می‌فرمود «لیس البیع مثل الربا» در حالی که در این فقره، حکم هر دو بیان شده است که بالملازمه، به نفی تسویه هم دلالت دارد (حسینی حائری، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص. ۲۲).

همین ویژگی سبب شده است که هر امری که در منابع دینی در مورد مستقلات عقلی وارد شده باشد، تأکید حکم عقل باشد. از این رو اگر شارع، امری در مورد حکم عقل داشته باشد مانند «أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ» (نساء، آیه ۵۹) این امر ارشادی و تأکیدی خواهد بود نه مولوی و تأسیسی؛ زیرا حکم عقل به لزوم اطاعت از خدا و پیامبر، برای تحریک مکلف به کار خوب کفایت می‌کند و بعث دوباره شارع، لغو، بلکه محال است؛ زیرا تحصیل حاصل خواهد بود (مظفر، ۱۴۳۰ق، ج ۲، ص. ۲۹۴).

۵.۲. توجه به مقدمات حکمت در تمسک به اطلاق دلیل

به نظر می‌رسد مستمسک فقها در استخراج قراردادها با استناد به آیات مدنظر، اطلاق آیات است در حالی که برای صحت استناد به اطلاق کلام، شرایطی بیان شده است که از آن‌ها به «مقدمات حکمت» تعبیر می‌شود. این مقدمات عبارت‌اند از ۱. در مقام بیان تمام مراد خود بودن گوینده، ۲. عدم ذکر قرینه متصل دال بر تقيید و ۳. نبود قدر متیقن در مقام مخاطب (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ص. ۲۴۷). رکن اصلی مقدمات حکمت، در مقام بیان بودن متکلم است؛ یعنی باید جهاتی که تحت عنوان جزء یا شرط، قید حکم بوده و در آن مؤثر است، مدنظر گوینده باشد و با

توجه به تأثیر آن‌ها، حکم را مطلق صادر کند برخلاف جایی که در مقام بیان اصل حکم باشد (سبحانی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۶۱۴) مانند آیه: «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أَحَلَّ لَهُمْ قُلْ أَحَلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ...» (مائده، آیه ۴). هرچند از اطلاق آیه، این حکم قابل برداشت است که جای گاز سگ شکاری تطهیر نمی‌خواهد، به‌خاطر اینکه آیه هیچ نظری به طهارت و نجاست عضو گاز گرفته شده نداشته و تنها در مقام بیان حلیت صید سگ شکاری به‌شرط تسمیه است، نمی‌توان با تمسک به اطلاق آن، به طهارت جای گاز سگ شکاری و جواز اکل آن قبل از تطهیر موضع گاز حکم کرد (سبحانی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۶۱۶).

آیات قرآنی زیادی به‌صورت مطلق بیان شده‌اند که استناد به اطلاق آن‌ها بدون امان‌نظر به مقام بیان آیه، حتی به احکام خلاف شرع منتهی می‌شود مانند ادعای دلالت اطلاق فقره «وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ» (نساء، آیه ۲۴) بر حلیت نکاح اهل کتاب (رشیدرضا، ۱۹۹۰م، ج ۵، ص. ۷) درحالی‌که آیه یادشده در مقام بیان این است که چه زنانی برحسب طبقات نسب و سبب حلال هستند و چه زنانی حرام، اما به‌حسب طبقات ادیان و مذاهب، آیه شریفه اصلاً در آن مقام نیست تا بتوان به اطلاقش تمسک کرد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص. ۳۳۵). این نتیجه فاسد به این خاطر است که آیات بالا به جهات خاصی از موضوع نظر داشته‌اند نه همه جهات. اطلاق کلام تنها در جهتی که گوینده در مقام بیان آن است، حجت است نه دیگر جهات. در ضابطه‌ای کلی، اگر مقام آیه، مقام تشریع حکم باشد، صرف کشف از اینکه چنین حکمی هست، کافی است و لازم نیست در این مقام، همه جهات و خصوصیات حکم بیان شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص. ۹۸)؛ همان‌طور که آیه شریفه «إِنَّ الصَّافَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا...» (بقره، آیه ۱۵۸) در پی بیان تشریع سعی بین صفا و مروه است، اما از لحاظ بیان وجوب یا غیروجوب آن، ساکت است.

بیشتر آیات استنادشده در قراردادها، در مقام بیان مطالب دیگری مانند قصص انبیا (علیهم‌السلام) هستند نه خصوصیات قراردادها مانند آیات مرتبط با قصص حضرت موسی و شعیب (قصص، آیات ۲۶-۲۸) که از آن‌ها، قرارداد اجاره استخراج شده است. پس برای اثبات مشروعیت قراردادهای مطرح‌شده نمی‌توان به آن‌ها تمسک کرد. هرچند در شک در مقام بیان بودن متکلم،

اصل عقلایی این است که وی در مقام بیان با لحاظ همه قیود و شرایط سخن گفته است (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ص. ۲۴۸؛ خمینی (امام)، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص. ۲۷۶)، توجه به مقدمات حکمت در اطلاق‌گیری از مقام بیان بودن دلیل به‌سختی قابل احراز است. این دشواری با لحاظ مجموعه زیادی از آیات الاحکام مانند «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا...» (توبه، آیه ۶۰) در مقام تشریع اصل مصرف صدقات نه کمیت و مقدار مال دفع‌شده به عاملان (آشتیانی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص. ۵۶۰) بیشتر شده است و استناد به اطلاق قرآن در بیان احکام را با ملاحظات جدی همراه می‌کند. این چالش در روایاتی مانند روایت نبوی «فَإِنَّهُ لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ وَلَا مَالُهُ إِلَّا بِطَبِئِهِ نَفْسِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص. ۲۷۵) که در منا در مقام تشریع اصل حکم صادرشده نیز وجود دارد و مانع استناد به اطلاق آن در عدم نیاز به رضایت لفظی مالک در بیع فضولی می‌شود (نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۱۲۱).

۶.۲. قاعده «التأسيس خير من التأكيد»

در سخن گفتن، تأسیس و بیان معنای جدید بهتر از تأکید است. از این رو حمل کلام بر افاده معنای جدید، بهتر از حمل آن بر اعاده مطالب تکراری است (ابن هشام، ۱۳۹۹ق، ج ۴، ص. ۱۴۰؛ تفتازانی، بی تا، ص. ۱۲۱)؛ هرچند بیشتر معتقدند در دوران بین تأکید و تأسیس در اوامر مولوی، حمل سخن بر تأسیس ترجیح دارد نه تعیین (حموی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص. ۴۲۹؛ خمینی (امام)، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۲۰۶)، برخی نیز آن را تعیین دانسته‌اند (ابن نجیم، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۱۲۶)؛ زیرا در تأسیس، معانی جدیدی منتقل می‌شود (زحیلی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص. ۳۸۷). این قاعده در مخاطب عرفی و سخنان معمولی مطرح شده است. خداوند متعال در بیان محتوای آسمانی و بی‌بدیل قرآن کریم نه تنها بر این قاعده صحه گذاشته، بلکه آیات قرآنی را از سنخ نادانستی‌ها عنوان کرده و فرموده است: «... وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ...» (نساء، آیه ۱۱۳).

در بیان احکام شرعی نیز تأسیس حکم بهتر از تأکید احکام است؛ چه تأسیس نسبت به احکام شرایع پیشین و چه تأسیس نسبت به احکام عقل. اساساً تأکید در اصطلاح فقهی و اصولی، بیشتر در امضای احکام عقلی یا سیره عقلا به کار می‌رود که تأسیس در مقابل آن قرار دارد (آشتیانی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص. ۱۷۲). اموری که ملاک آن‌ها نزد عرف مرتکز است، تأسیسی محض نیستند (صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص. ۵۵)؛ البته آیاتی مانند آیه احسان «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ

ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُم لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» (نحل، آیه ۹۰) در امر به عدل، تا حدودی در مقام تأکید حکم عقل است.

از گویاترین آیات در تأسیس حکم می‌توان به آیه حذر «حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالْدَّمُ وَلَحْمُ الْخَنَازِيرِ وَمَا أَهَلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبْعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ...» (مائده، آیه ۳)، آیه غسل «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ... وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا...» (نساء، آیه ۴۳) و آیه وضو «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ...» (مائده، آیه ۶) اشاره کرد.

هرچند در قرآن کریم، احکام تأکیدی زیادی وجود دارد، با توجه به اصل اولی تأسیس معنای جدید در سخن، باید تا جای امکان، آیاتی که واژه‌های مرادف قراردادها در آن‌ها به کار رفته است، بر مدالیل جدید و نو حمل شود نه قراردادهای رایج و معمول بین مردم. استناد به آیات یادشده در باب قراردادها برای استخراج اصل مشروعیت عقود، به تأکید احکام رایج میان مردم برمی‌گردد و این، خلاف موضوع رایج بین حکما در تأسیس معانی با سخن است. بیشتر آیات قراردادها در تأسیس معانی جدید مانند قصص انبیا (علیهم‌السلام) (یوسف، آیات ۶۲، ۶۵ و ۸۸)، حکم نماز جمعه (جمعه، آیه ۱۰) و... نازل شده‌اند و انطباق آن‌ها با عقود با نام، خلاف متبادر از آیات و ناقض تقدیم تأسیس بر تأکید است.

۳. مثال‌هایی از استخراج‌های متناقض از آیات الاحکام قراردادها

تعدادی از قراردادها توسط برخی آیات الاحکام پژوهان، مستند به آیات قرآنی دانسته و مستنبط از آن‌ها عنوان شده‌اند. در مقابل، دیگر آیات الاحکام پژوهان آن‌ها را نقد کرده و استناد این قراردادها به آیات قرآنی را مردود دانسته‌اند. به نظر می‌رسد منشأ اصلی این نقض‌ها، رعایت نکردن ضوابط و چهارچوب‌های لازم در استخراج قراردادها از آیات الاحکام است.

چه بسا اشکال شود که اختلاف نظر فقیهان، رایج بوده و مستند به اختلاف مبانی آن‌هاست؛ همان‌طور که آیات قرآنی متعددی نیز وجود دارد که در دلالت آن‌ها، اختلافی بین فقیهان وجود ندارد. بنابراین، نمی‌توان به صرف اختلاف نظر، استناد قراردادهای مدنظر به آیات قرآنی را مردود دانست. پاسخ اینکه، به رغم پذیرفتن رواج اختلاف نظر بین فقیهان، اختلاف نظر در استخراج آیات الاحکام از عدم تعمق کافی در مبانی استظهار و روش‌شناسی بیانی قرآنی ناشی شده است.

این سطحی‌نگری و سرعت در استناد سبب شده است تا از واژه‌های قرآنی هم‌خانواده با قراردادهای رایج به‌خاطر کوچک‌ترین مناسبتی، عقود با نام برداشت شود. برای مثال از آیه «...وَأَخْرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ...» (مزل، آیه ۲۰) به‌خاطر واژه «يَضْرِبُونَ» عقد مضاربه استخراج شده است (راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۷) درحالی‌که استناد این دلالت به ظهور آیه خیلی بعید به نظر می‌رسد. همچنین، از آیه «فَكُلُوا مِمَّا غَنَمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا...» (انفال، آیه ۶۹) با این تقریب که «غَنَمْتُمْ» به شکل جمع به کار رفته و امر «فَكُلُوا» در اینجا دال بر اباحه است، مشروعیت عقد شرکت استنباط شده است (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۴). بنابراین، سوژه این نوشتار به اختلاف نظر فقیهان اتکایی نداشته، بلکه از استظهارهای ابتدایی که به نظر خلاف هدف آیات محل استشهاد بوده، گرفته شده است.

در این قسمت به سه قرارداد ابضاع، شرکت و مضاربه به‌عنوان مثالی از این قراردادها اشاره می‌شود. به‌خاطر اینکه ضوابط شش‌گانه پیشین، نظام معنایی واحدی را در آیات الاحکام قرآن کریم دنبال کرده و در بیشتر قراردادهای مستند به قرآن، این نظام معنایی در کلیت و تک‌تک ضوابط در جزئیت، رعایت نشده است، از تطبیق مستقل آن‌ها بر سه قرارداد محل بحث خودداری می‌شود.

۱.۳. عقد ابضاع در قرآن کریم

ابضاع در لغت از ماده «ب ض ع» به معنای تکه‌تکه و قطعه‌قطعه کردن مشتق شده است (راغب، ۱۴۱۲ق، ص. ۱۲۸). در اصطلاح، ابضاع یعنی شخصی سرمایه‌ای به دیگری بدهد تا با آن کالایی بخرد و تمام سود برای مالک سرمایه باشد (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۵؛ حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۵۵۶).

بیشتر فقیهان ابضاع را ذیل مضاربه دانسته‌اند (حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۵۵۶). در واقع، بضاعت نوعی مضاربه است که تمام سود حاصل از آن برای مالک سرمایه است. تفاوت ابضاع با مضاربه در این است که عامل در ابضاع مستحق اجرت نیست؛ البته اگر کار وی تبرعی نبوده باشد، می‌تواند اجرت‌المثل عملش را از مالک سرمایه مطالبه کند (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۵؛ حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۵۵۶).

برای مشروعیت ابضاع به آیات ۶۲، ۶۵ و ۸۸ سوره یوسف استناد شده است (سیوری،

۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۵؛ اردبیلی، بی تا، ص. ۴۶۵؛ کاظمی، بی تا، ج ۳، ص. ۹۴). عدم ورود منع شرعی و وجود مصالح مقصوده نیز از جمله ادله مشروعیت این عقد دانسته شده است (حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۵۵۶). خداوند متعال می‌فرماید «وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ...» (یوسف، آیه ۶۵)؛ و هنگامی که کالایشان را گشودند، دیدند اموالشان را به آنان بازگردانده‌اند... . بضاعت، قطعه‌ای بسیار از مال است که برای تجارت در نظر گرفته می‌شود (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص. ۱۱۸۶؛ طریحی، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص. ۳۰۰). سرمایه را بدان علت بضاعت گفته‌اند که مقداری مخصوص و جدا شده از مال است (قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص. ۱۹۹). مراد از بضاعت در این آیات، سرمایه تجاری برادران یوسف است. به‌خاطر اینکه برادران یوسف، سرمایه‌ای را به قصد تهیه آذوقه و طعام برای خود و دیگران به مصر بردند و پس از تهیه آن به وطن خود بازگشتند، حدس زده می‌شود که این سرمایه تنها از خودشان نبوده و از باب مضاربه هم نبوده، بلکه از باب ابضاع بوده است.

فاضل مقداد پس از بیان این آیات برای مشروعیت «ابضاع» می‌نویسد «بضاعت در این آیات، همان بهای طعامی بوده که به یوسف پرداخته و آذوقه دریافت کرده‌اند» (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۵). در مقابل، مقدس اردبیلی معتقد است «دلالت نداشتن این آیات بر مطلوب، واضح است؛ زیرا ابضاع، مالی است که به کسی داده می‌شود تا مجانی با آن تجارت کند، اما بر اساس ظاهر این آیات، برادران یوسف مال خویش را برده و طعام تهیه کرده‌اند. این چیزی نیست که برای مشروعیت آن به آیات قرآن نیاز باشد». به نظر وی، آیات مربوط به تجارت و وکالت برای مشروعیت ابضاع، دلالت بیشتری از این آیات دارند (اردبیلی، بی تا، ص. ۴۶۵). کاظمی نیز معتقد است «بر اساس ظاهر این آیات، مراد از بضاعت، سرمایه برادران یوسف است که با آن برای خود طعام تهیه کرده‌اند؛ به‌ویژه اینکه این حکم در شرایع پیشین بوده [است] و در شرع ما حجیت ندارد» (کاظمی، بی تا، ج ۳، ص. ۹۴).

این واژه در آیه ۱۹ سوره یوسف، «وَأَسْرُوهُ بِضَاعَةً» نیز آمده و به معنای سرمایه نفیس است. حتی لغت‌دانان هم چنین برداشتی از آن نکرده‌اند.

۲.۳. عقد شرکت در قرآن کریم

شرکت، اجتماع حقوق مالکان در یک چیز یا استحقاق دو یا چند نفر در چیزی به‌نحو اشاعه است

(حلی (علامه)، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص. ۳۰۷؛ ماده ۵۷۱ قانون مدنی). شراکت، گاه عقدی است و گاه قهری. شرکت عقدی (شرکت اعیان) آن است که دو یا چند نفر در اموال، قرارداد شرکت منعقد کنند (امامی، ۱۳۴۰، ج ۲، ص. ۱۳۸).

در مدرک قرآنی عقد شرکت به آیات ۴۱ و ۶۹ انفال، ۱۲ نساء و ۶۰ توبه استناد شده است (حلی (علامه)، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص. ۳۰۸؛ راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۵؛ سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۳؛ اردبیلی، بی‌تا، ص. ۴۶۴؛ کاظمی، بی‌تا، ج ۳، صص. ۹۲-۹۳). برخی از این آیات، با ماده «ش ر ک» بیان شده و برخی با مواد دیگر مانند «... وَإِنْ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ...» (ص، آیه ۲۴)، معنای مشارکت در مال را بیان داشته‌اند. شرکت در آیاتی مانند «... وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ...» (فرقان، آیه ۲)، شرکت تکوینی و شرکت در آیاتی مانند «... فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ...» (نساء، آیه ۱۲)، شرکت اعتباری است که در ملک و حق رخ می‌دهد.

خداوند متعال می‌فرماید «فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ...» (انفال، آیه ۶۹). تقریب استدلال این است که چون «غَنِمْتُمْ» به شکل جمع به کار رفته و امر «فَكُلُوا» در اینجا دال بر اباحه است، می‌توان فهمید که آنچه با مشارکت به دست آمده، حلال است.

فاضل مقداد دلالت آیه بر شرکت را پذیرفته (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۴)، اما مقدس اردبیلی معتقد است استدلال به این آیه، مناقشه‌پذیر است (اردبیلی، بی‌تا، ص. ۴۶۴). آیه بیشتر ناظر به اباحه تصرف و اکل از مال غنیمت است و ارتباطی با عقد شرکت ندارد (کاظمی، بی‌تا، ج ۳، ص. ۹۳). به عبارت دقیق‌تر، آیه بیان می‌دارد اموالی که با تلاش و کوشش از راه مشروع به دست آمده، حلال است؛ زیرا دسترنج و سود تجارت و کارهای خود انسان است (مصطفوی، ۱۴۰۲ق، ج ۷، ص. ۲۷۳). در نتیجه، ارتباطی با شرکت حیازتی هم ندارد؛ همان‌طور که آیه «وَعَلَّمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ...» (انفال، آیه ۴۱) ارتباطی با شرکت ندارد و تنها خطاب آن جمع است. این آیه در مقام بیان توسعه در متعلق خمس به همه کسب‌های انسان است (مفید (شیخ)، ۱۴۱۳ق، ص. ۲۷۶؛ انصاری (شیخ)، ۱۴۱۵ق، ص. ۲۹۸؛ همدانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۴، ص. ۱۴؛ موسوی خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۲۵، ص. ۱۹۶) نه شرکت در «غَنِمْتُمْ». منشأ این توسعه نیز وضع غنیمت بر مطلق فواید مکتسبه انسان است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص. ۳۹۷؛ همدانی، ۱۴۲۰ق، ص. ۳۰۳)؛ البته برخی معتقدند که آیه، هم بر مشترک

بودن غنیمت بین غانمین و هم بر مشترک بودن خمس بین اهل آن دلالت دارد (حلی (علامه)، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص. ۳۰۸؛ راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۵).

همچنین، درباره ارث کلالة امی (برادران مادری) می‌فرماید «... فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ...» (نساء، آیه ۱۲)؛ همان‌طور که همه وراث پیش از تقسیم ارث در ترکه با هم شراکت دارند. فاضل مقداد و مقدس اردبیلی، دلالت آیه بر شرکت را از باب دلالت التزامی پذیرفته‌اند (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۴؛ اردبیلی، بی‌تا، ص. ۴۶۴)؛ زیرا مراد آیه، اجتماع حقوق مالکان در یک چیز به‌نحو اشاعه است (کاظمی، بی‌تا، ج ۳، ص. ۹۳)؛ البته مقدس اردبیلی معتقد است حصول چنین شرکتی، نیاز به دلیل شرعی ندارد (اردبیلی، بی‌تا، ص. ۴۶۴)؛ زیرا موضوعی قهری است. آنچه دلیل شرعی نیاز دارد، احکام این شرکت در تعیین سهم هرکدام از شرکاست.

در آیه ۶۰ سوره توبه نیز آمده است «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ». طبق دیدگاهی که آیه در مقام بیان وجوب بسط و گسترش صدقات بر این گروه‌های هشت‌گانه است، بر شرکت دلالت دارد (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۴). منشأ این قول، واژه «واو» در آیه است؛ زیرا معنای آن، تشریک میان قبل و بعدش است. لازمه این قول آن است که این اصناف هشت‌گانه، همگی در صدقات شریک باشند (راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۶). طبق این دیدگاه، آیه بر شرکت دلالت خواهد داشت.

فاضل مقداد معتقد است آیه در مقام بیان مصرف صدقات است نه درصد بیان سهم هریک از اصناف. بنابراین، بر شرکت دلالت نمی‌کند (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۴). مقدس اردبیلی نیز دلالت آیه بر شرکت را رد کرده است و می‌نویسد «در میان علمای شیعه، کسی چنین عقیده‌ای ندارد که صدقات را باید بین این هشت صنف تقسیم کرد. آیه هم دلالتی بر شرکت این گروه‌ها ندارد؛ زیرا لوازم شرکت از جمله اختیار مالک در تعیین مصرف مال در این مورد وجود ندارد. نمائات این مال نیز به فقرا تعلق ندارد. این آیه حتی اگر در مقام بیان بسط مصرف صدقات باشد، باز هم دلالتی بر شرکت ندارد؛ زیرا ملازمه‌ای بین وجوب بسط بر موارد هشت‌گانه و شریک بودن آن گروه‌ها نیست» (اردبیلی، بی‌تا، ص. ۴۶۴؛ کاظمی، بی‌تا، ج ۳، ص. ۹۳).

بعد از تقسیم شرکت به شرکت در اعیان، شرکت در منافع و شرکت در حقوق، شرکت در اعیان

با چند چیز حاصل می‌شود. ۱. شرکت با میراث، ۲. شرکت عقدی حاصل از عقودی مانند بیع، هبه، وصیت و...، ۳. شرکت با حیازت و ۴. شرکت با مزج و خلط حقیقی (حلی (علامه)، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص. ۳۰۷؛ راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۶؛ طباطبایی بروجردی، ۱۴۱۳ق، ص. ۲۰۳). مصداق شرکت در منافع نیز شرکت در منفعت وقف و مصداق شرکت در حقوق نیز شرکت در حق قصاص است (راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۶). هرچند دلالت آیاتی که واژه شرکت در آن‌ها به کار رفته، بر همه این موارد قابل پذیرش است، روشن است که افرادی که برای بحث قراردادهای، به آیات دال بر شراکت با میراث استناد کرده‌اند، دچار خلط فاحشی شده و ادله گروه نخست از شرکت اعیان را با ادله گروه دوم اشتباه گرفته‌اند. علامه حلی در طرح دقیق بحث، بعد از بیان اسباب چهارگانه شرکت و استشهاد به آیات قرآن بیان می‌دارد «مراد کتاب از شرکت، شرکت عقدی اختیاری در اعمال تجاری است» (حلی (علامه)، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص. ۳۰۸)، منتها آیات الاحکام پژوهان در آیات الاحکام قراردادهای، همه آیات شرکت در اسباب چهارگانه را که وی در تذکره آورده است، بیان می‌کنند.

باید گفت مراد از شرکت در بیشتر آیات مورد استناد، شرکت لغوی است. این در حالی است که در شرکت عقدی، همه قواعد عمومی عقود مالی مانند بلوغ، عقل، قصد، اختیار و محجور نبودن به‌خاطر بی‌پولی و سفاقت باید رعایت شود (خمینی (امام)، بی‌تا، ج ۱، صص. ۶۲۳-۶۲۴). از این رو آیت‌الله بروجردی در مقام بیان اسباب سه‌گانه شرکت، تنها برای شرکت ناشی از ارث به آیه قرآن تمسک کرده و شرکت عقدی را با روایات و درنهایت، با عموم «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده، آیه ۱) اثبات می‌کند (طباطبایی بروجردی، ۱۴۱۳ق، ص. ۲۰۳)؛ زیرا هیچ کدام از آیات ادعاشده، ارتباطی با شرکت عقدی ندارد.

۳.۳. عقد مضاربه در قرآن کریم

ضرب در لغت به معنای سیر و مسافرت است (واسطی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۱۶۷). مضاربه از ضرب به مال و تقلیب و چرخاندن آن مشتق شده است (طوسی (شیخ)، ۱۳۸۷، ج ۳، ص. ۱۶۷؛ راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۷). مضاربه عقدی است که به موجب آن احدی از متعاملان، سرمایه می‌دهد با این قید که طرف دیگر با آن تجارت کند و در سود آن به‌صورت درصدی شریک باشند (طوسی (شیخ)، ۱۳۸۷، ج ۳، ص. ۱۶۷؛ ابن حمزه طوسی، ۱۴۰۸ق، ص. ۲۶۳؛ ماده ۵۴۶ قانون

مدنی). شرکت در مضاربه از شخصیت حقوقی بی‌بهره است و همه دادوستدها به نام عامل انجام می‌شود. زیان‌های ناشی از معامله را نیز مالک متحمل می‌شود و تعهدات مالی و پیمان‌های عامل را از دارایی خود اجرا می‌کند. همین دو نکته، این شرکت را از دیگر شرکت‌های تجاری متمایز می‌سازد؛ زیرا در همه شرکت‌های پیش‌بینی‌شده در قانون تجارت، شخصیت حقوقی مستقل از شرکا به وجود می‌آید جز در این شرکت (طاهری، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص. ۲۵۶).

در تناسب میان معنای لغوی و اصطلاحی مضاربه گفته شده است که چون در مضاربه، عامل به دستور مالک برای تجارت به هر سو سیر می‌کند تا سودی به دست آورد، یکی مباشر و دیگری سبب سیر در زمین به شمار می‌آید. این‌گونه، معنای مفاعله و مشارکت محقق می‌شود (امامی، ۱۳۴۰، ج ۲، ص. ۹۸)؛ البته شیخ طوسی، مشارکت در اشتقاق از ماده ضرب را نپذیرفته و برای مالک، سهمی در ضرب قائل نشده است (طوسی (شیخ)، ۱۳۸۷، ج ۳، ص. ۱۶۷).

برای مشروعیت مضاربه، به آیات ۱۰ جمعه، ۱۰۱ نساء و ۲۰ مزمل استناد شده است (طوسی (شیخ)، ۱۳۸۷، ج ۳، ص. ۱۶۷؛ راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۷؛ سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، صص. ۷۴-۷۵؛ اردبیلی، بی‌تا، ص. ۴۶۴).

خداوند متعال می‌فرماید «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ...» (جمعه، آیه ۱۰)؛ چون نماز پایان گیرد، در زمین پراکنده شوید و از فضل و رزق خدا جویا شوید. همچنین می‌فرماید «... وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ...» (مزمل، آیه ۲۰). فقیهان در دلالت آیات بر مضاربه به عدم فصل بین عقود استناد کرده‌اند ((طوسی (شیخ)، ۱۳۸۷، ج ۳، ص. ۱۶۷؛ حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۵۵۴؛ راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۷). بدین بیان که این آیات بر رجحان تکسب دلالت دارد و فرقی قائل نشده است که این تکسب با مال خودش بوده باشد یا با مال دیگری (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۵). فاضل مقداد معتقد است «ضرب در روی زمین، تصرف در زمین است و آن اعم از مورد متنازع‌فیه است. عام هم بر خاص دلالت نمی‌کند». همچنین، مضاربه در سفر و حضر انجام می‌پذیرد و ضرورتی ندارد که حتماً در سفر باشد (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۵).

محقق اردبیلی دلالت آیات را با تردید از راه عموم بعید آن‌ها به گونه‌ای که شامل مضاربه هم می‌شود، پذیرفته است و می‌نویسد «آیات بیع و تجارت، دلالت نزدیک‌تری از این آیات بر مطلب

دارند» (اردبیلی، بی‌تا، ص. ۴۶۴)؛ البته این سخن نادرست است؛ زیرا مضاربه بیع نیست و تجارت نیز بر آن صدق نمی‌کند؛ زیرا مضاربه مقدمه تجارت است نه خود تجارت (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۵ق ص. ۱۱). کاظمی نیز دلالت آیات مطرح‌شده بر مضاربه را بعید دانسته است مگر اینکه از راه توسعه در دلالت بر رجحان تکسب به آن‌ها استناد شود (کاظمی، بی‌تا، ج ۳، ص. ۹۴).

در آیه ۱۰۱ سوره نساء آمده است «وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا...»؛ و هنگامی که در روی زمین سفر می‌کنید، اگر بترسید که کافران به شما آزار رسانند، بر شما گناهی نیست که از نمازها [ی چهاررکعتی خود، دو رکعت] بکاهید. این آیه با اینکه در تشریع حکم نماز مسافر و نماز خوف نازل شده است، به‌خاطر تجویز مسافرت مباح در آن، برخی معتقدند «یکی از انواع مسافرت، سفرهای تجاری است و فرقی نمی‌کند که با سرمایه خود شخص بوده [باشد] یا با سرمایه دیگری تجارت شود» (سیوری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۷۵).

این آیه در مقام تشریع نماز خوف و مسافر است و هیچ تفسیر روایی در دلالت آن بر مضاربه وارد نشده است (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، صص. ۴۳۳ و ۵۱۷). استناد به اطلاق آیه در «ضرب فی الارض» برای مشروعیت مضاربه، با توجه به در مقام بیان نبودن آیه معتبر نیست. تأیید این مطلب، برداشت معنای مسافرت از این آیه توسط لغویون است (واسطی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۱۶۷)؛ البته تقارن «ضرب فی الارض» و طلب فضل از خدا، گویای مسافرت تجاری است. همچنین، مضاربه منحصر به مسافرت نیست درحالی‌که این آیات از طریق «ضرب فی الارض» بر مطلب دلالت دارند.

برخی به آیه «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ...» (ملک، آیه ۱۵) نیز در مشروعیت مضاربه استناد کرده‌اند (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۸، ص. ۴).

نتیجه‌گیری

برای نظام‌مند کردن استخراج قراردادها از آیات الاحکام قرآن و اجتناب از استنباط‌ها و استنادهای ناقص، بهترین راه، کشف رسالت، مبانی و روش قرآن در بیان احکام فقهی است. رسالت نزول قرآن کریم، بیان اموری از سنخ نادانستنی‌هاست نه امور رایج بین مردم. قراردادها برای مردم کاملاً ملموس و جزو احکام امضایی هستند. استظهار از آیات در استخراج قراردادها نیز به‌خاطر اتکای

ظهور به وضع یا اطلاق کلام، نادرست است؛ زیرا آیات محل استشهاد، ظهور در قراردادهای با نام ندارند و مقدمات حکمت به‌ویژه در مقام بیان بودن در تمسک به اطلاق آیات نیز بسی دشوار و سیاق آیات در بیان قصص انبیای الهی، گواه خلاف آن است.

روش قرآن در بیان بیشتر احکام، بیان کلیات احکام است نه ورود به موضوعات و جزئیات احکام؛ به‌طوری‌که حتی به جزئیات احکام مهم‌ترین واجب یعنی نماز هم پرداخته نشده است. همچنین، اتحاد مسلک شارع با عقلا در امور عقلایی ایجاب می‌کند برای پرهیز از لغویت و جلوگیری از تحصیل حاصل، قراردادها در قرآن مدنظر نبوده باشد.

قاعده «التأسیس خیر من التأكيد» نیز ایجاب می‌کند که آیات قرآنی، معانی‌ای را که بین مردم رایج نبوده است، دنبال کنند نه قراردادها را که عرف، مؤسس آنهاست.

یادآور می‌شود مجموع این ادله، اصطیادی بوده و در مقام ارائه نظام معنایی آیات قرآن در باب قراردادهاست؛ هرچند نتوان به هرکدام به‌عنوان دلیل تام و کامل نگریست. تمرکز در این قواعد بیانی احکام فقهی در قرآن، ایرادات بیان‌شده به استخراج عقود مانند بضاعت، شرکت و مضاربه را تثبیت می‌کند و دلالت آیات قرآنی ادعاشده بر آنها را ناتمام می‌نمایاند. با طرح و بررسی ماهیت این قراردادها و استشهاد به آیات قرآنی و نقل دیدگاه آیات الاحکام پژوهان روشن شد که این استشهاد و استخراج‌ها ناتمام است.

منابع

- (۱) قرآن کریم.
- (۲) آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۹ق). کفایة الاصول. قم: آل البيت (عليهم السلام).
- (۳) آشتیانی، محمدحسن (۱۴۰۳ق). بحر الفوائد (جلد ۱). قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- (۴) آشتیانی، محمدحسن (۱۴۲۶ق). کتاب الزکاة (جلد ۲). چاپ ۱، قم: زهیر.
- (۵) آملی، محمدتقی (بی تا). منتهی الوصول. تهران: بی جا.
- (۶) ابن حمزه طوسی، محمدبن علی (۱۴۰۸ق). الوسيلة. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- (۷) ابن فارس (۱۴۰۴ق). مقائیس اللغة (جلد ۴). قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- (۸) ابن نجیم، زین الدین (۱۴۱۵ق). الاشباه والنظائر (جلد ۱). بیروت: دارالکتب العلمیة.
- (۹) ابن هشام، عبدالله بن یوسف (۱۳۹۹ق). اوضح المسالک (جلد ۴). چاپ ۱، بیروت: المكتبة العصرية.
- (۱۰) اردبیلی، احمدبن محمد (بی تا). زبدة البیان. تهران: جعفریة.
- (۱۱) استرآبادی، محمدامین (۱۴۲۶ق). فوائد المدنیة. قم: اسلامی.
- (۱۲) امامی، سیدحسن (۱۳۴۰). حقوق مدنی (جلد ۱). تهران: اسلامیة.
- (۱۳) امیدفرد، عبدالله (۱۴۰۲). آیات قراردادها. چاپ ۱، قم: طرحواره.
- (۱۴) انصاری (شیخ)، مرتضی (۱۴۱۵ق). کتاب الخمس. قم: کنگره بزرگداشت شیخ انصاری.
- (۱۵) انصاری (شیخ)، مرتضی (۱۴۲۸ق). فرائد الاصول (جلد ۱). قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- (۱۶) بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵ق). الحقائق الناضرة (جلد ۱۸). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۱۷) بهرامی احمدی، حمید (۱۳۹۰). حقوق تعهدات و قراردادها. چاپ ۱، تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- (۱۸) تفتازانی، مسعود بن عمر (بی تا). کتاب المطول. قم: داوری.
- (۱۹) جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۱). مبسوط در ترمینولوژی حقوق (جلدهای ۱ و ۲). تهران: گنج دانش.
- (۲۰) جعفری لنگرودی، محمدجعفر (بی تا). حقوق اموال. تهران: مشعل آزادی.
- (۲۱) جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ق). الصحاح (جلد ۳). بیروت: دارالعلم.
- (۲۲) حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة (جلد ۸). قم: آل البيت (عليهم السلام).
- (۲۳) حسینی حائری، سیدکاظم (۱۴۲۳ق). فقه العقود (جلد ۱). چاپ ۲، قم: مجمع اندیشه اسلامی.
- (۲۴) حلی (علامه)، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء (جلد ۱۶). قم: آل البيت (عليهم السلام).
- (۲۵) حلی، احمدبن محمد (۱۴۰۷ق). المذهب البارع (جلد ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- ۲۶) حموی، شهاب‌الدین (۱۴۰۵ق). غمز عیون البصائر (جلد ۱). بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ۲۷) خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۱۵ق). مناهج الوصول (جلد ۲). قم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۲۸) خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۱ق). کتاب البیع (جلد ۱). تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۲۹) خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۳ق). تهذیب الاصول (جلد ۲). چاپ ۱، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۳۰) خمینی، سیدروح‌الله (بی‌تا). تحریر الوسیلة (جلد ۱). قم: دارالعلم.
- ۳۱) دسوقی، محمد (بی‌تا). حاشیه الدسوقی (جلد ۱). چاپ ۱، بیروت: المكتبة العصرية.
- ۳۲) ذهبی، محمدحسین (۱۳۹۶ق). التفسیر والمفسرون (جلد ۲). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۳۳) راغب اصفهانی، حسین‌بن‌محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالعلم.
- ۳۴) راوندی، قطب‌الدین (۱۴۰۵ق). فقه القرآن (جلد ۲). قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- ۳۵) رشیدرضا، محمد (۱۹۹۰م). تفسیر المنار (جلد ۵). قاهره: الهيئة العامة للكتاب.
- ۳۶) زحیلی، محمدمصطفی (۱۴۲۷ق). القواعد الفقهیة و تطبیقاتها فی المذاهب الاربعة (جلد ۱). دمشق: دارالفکر.
- ۳۷) زرکشی، محمدبن‌عبدالله (۱۳۷۶ق). البرهان فی علوم القرآن (جلد ۲). بیروت: دار احیاء الکتب العربیة.
- ۳۸) سبحانی، جعفر (۱۴۱۴ق). المحصول (جلد ۲). قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
- ۳۹) سبحانی، جعفر و مرادی، محمدتقی (۱۴۰۱). اعجاز قرآن. قم: دارالسلام.
- ۴۰) سکاکی، یوسف‌بن‌ابی‌بکر (بی‌تا). مفتاح العلوم. چاپ ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ۴۱) سیوری، مقداد (۱۴۰۹ق). التنقیح الرابع. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- ۴۲) سیوری، مقداد (۱۴۲۵ق). کنز العرفان (جلدهای ۱ و ۲). قم: مرتضوی.
- ۴۳) شهیدی، مهدی (۱۳۹۳). تشکیل قراردادها و تعهدات (جلد ۱). تهران: مجد.
- ۴۴) صدر، محمدباقر (۱۴۱۷ق). بحوث فی علم الاصول (جلدهای ۴ و ۵). چاپ ۳، قم: دائرة المعارف فقه اسلامی.
- ۴۵) صفایی، سیدحسین (۱۳۹۳). قواعد عمومی قراردادها. چاپ ۱۸، تهران: میزان.
- ۴۶) طاهری، حبیب‌الله (۱۴۱۸ق). حقوق مدنی (جلد ۴). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۴۷) طباطبایی بروجردی، آقا حسین (۱۴۱۳ق). تقریرات ثلاث. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۴۸) طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (محمدباقر موسوی همدانی، مترجم)

- (جلدهای ۴ و ۵). چاپ ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۴۹) طریحی، فخرالدین (۱۴۱۶ق). مجمع البحرین (جلد ۴). چاپ ۳، تهران: مرتضوی.
- (۵۰) طوسی (شیخ)، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط (جلد ۳). تهران: مرتضویه.
- (۵۱) فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۵ق). تفصیل الشریعة؛ المضاربة، الشركة، المزارعة. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام).
- (۵۲) فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر (جلدهای ۱۱ و ۱۲). بیروت: احیاء التراث العربی.
- (۵۳) فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). مصباح المنیر. چاپ ۲، قم: دارالهجرة.
- (۵۴) قرشی، سید علی اکبر (۱۴۱۲ق). قاموس قرآن (جلد ۱). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- (۵۵) کاظمی، جواد بن سعد (بی تا). مسالک الافهام الی آیات الاحکام (جلد ۳). بی جا.
- (۵۶) کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی (جلد ۷). چاپ ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- (۵۷) مصطفوی، حسن (۱۴۰۲ق). التحقیق (جلد ۷). تهران: مرکز کتاب.
- (۵۸) مظفر، محمد رضا (۱۴۳۰ق). اصول الفقه (جلد ۲). چاپ ۵، قم: انتشارات اسلامی.
- (۵۹) مفید (شیخ)، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق). المقنعة. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- (۶۰) منتظری، حسین علی (۱۴۱۵ق). دراسات فی مکاسب المحرمة (جلد ۱). چاپ ۱، قم: تفکر.
- (۶۱) موسوی خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸ق). موسوعة الامام الخویی (جلدهای ۲۵ و ۲۷). قم: مؤسسه احیای آثار.
- (۶۲) موسوی خویی، سید ابوالقاسم (بی تا). مصباح الفقاهة (جلد ۵). بی جا: بی نا.
- (۶۳) نایینی، محمد حسین (۱۳۷۶). فوائد الاصول (محمد علی کاظمی خراسانی، تقریرات) (جلد ۳). چاپ ۱، قم: جامعه مدرسین.
- (۶۴) نایینی، محمد حسین (۱۴۱۳ق). المكاسب والبيع (جلد ۲). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۶۵) نراقی، مولا احمد (۱۴۱۷ق). عوائد الايام. چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۶۶) واسطی زبیدی، سید محمد مرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس (جلد ۲). بیروت: دارالفکر.
- (۶۷) همدانی، آقارضا (۱۴۱۶ق). مصباح الفقیه (جلد ۱۴). قم: مؤسسه الجعفریة.
- (۶۸) همدانی، آقارضا (۱۴۲۰ق). حاشیه کتاب المكاسب. قم: مؤلف.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Ākhūnd Kḥurāsānī, Moḥammad Kāzem (1409 AH/1989). Kefāyat al-Uṣūl. Qom: Āl al-Bayt ('Alayhim al-Salām) [in Arabic].
- 3) Āmolī, Moḥammad Taqī (n.d.). Montahā al-Wuṣūl. Tehran: [n.p.] [in Arabic].
- 4) Anṣārī, Mortazā (1415 AH/1995). Ketāb al-Khums. Qom: Congress Commemorating Sheikh Anṣārī [in Arabic].
- 5) Anṣārī, Mortazā (1428 AH/2007). Farā'id al-Uṣūl (Vol. 1). Qom: Assembly of Islamic Thought [in Arabic].
- 6) Ardabīlī, Aḥmad ibn Moḥammad (n.d.). Zobdat al-Bayān. Tehran: Ja'fariya [in Arabic].
- 7) Asterābādī, Moḥammad Amīn (1426 AH/2005). Favā'id al-Madaniya. Qom: Islamic [in Arabic].
- 8) Āštiyānī, Moḥammad Ḥasan (1403 AH/1983). Baḥr al-Favā'id (Vol. 1). Qom: Library of Ayatollah Mar'aṣi [in Arabic].
- 9) Āštiyānī, Moḥammad Ḥasan (1426 AH/2005). Ketāb al-Zakāt (Vol. 2, 1st ed.). Qom: Zuhayr [in Arabic].
- 10) Bahrāmī Aḥmadī, Ḥamid (1390 SH/2011). Ḥoqūq-e Ta'ahhodāt va Qarārdādḥā (1st ed.) [Law of Obligations and Contracts]. Tehran: Imām Ṣādeq University [in Persian].
- 11) Baḥrānī, Yūsuf ibn Aḥmad (1405 AH/1985). Al-Ḥadā'iq al-Nāḍira (Vol. 18). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 12) Ḍahabī, Moḥammad Ḥusayn (1396 AH/1976). Al-Tafsīr wa al-Mufasssīrūn (Vol. 2). Beirut: House of Revival of Arab Heritage [in Arabic].
- 13) Dasūqī, Moḥammad (n.d.). Ḥāṣiya al-Dasūqī (Vol. 1, 1st ed.). Beirut: Modern Library [in Arabic].
- 14) Emāmī, Sayyid Ḥasan (1340 SH/1961). Ḥoqūq-e Madanī (Vol. 1) [Civil Law]. Tehran: Eslamiye [in Persian].
- 15) Fakhr Rāzī, Moḥammad ibn 'Umar (1420 AH/1999). Al-Tafsīr al-Kabīr (Vols. 11 & 12). Beirut: Revival of Arab Heritage [in Arabic].
- 16) Fayyūmī, Aḥmad ibn Moḥammad (1414 AH/1993). Miṣbāḥ al-Munīr (2nd ed.). Qom: Dār al-Hijra [in Arabic].
- 17) Fāzel Lankarānī, Moḥammad (1425 AH/2004). Tafṣīl al-Šarī'a; Al-Muḍāraba, Al-Šarika, Al-Muzāra'a. Qom: Fiḥ Center of the Imāms of Ṭāhāra [in Arabic].
- 18) Hamadānī, Āqā Riḍā (1416 AH/1996). Miṣbāḥ al-Faqīh (Vol. 14). Qom: Al-Ja'fariya Institution [in Arabic].
- 19) Hamadānī, Āqā Riḍā (1420 AH/1999). Ḥāṣiya Ketāb al-Makāsib. Qom: Author [in Arabic].
- 20) Ḥamawī, Šihāb al-Dīn (1405 AH/1985). Ġamz 'Uyūn al-Baṣā'ir (Vol. 1). Beirut: Scientific Books House [in Arabic].
- 21) Ḥillī ('Allāma), Ḥasan ibn Yūsuf (1414 AH/1994). Taḍkerat al-Fuqahā' (Vol. 16). Qom: Āl al-Bayt ('Alayhim al-Salām) [in Arabic].
- 22) Ḥillī, Aḥmad ibn Moḥammad (1407 AH/1987). Al-Muḥaḍḍab al-Bārī' (Vol. 2). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].

- 23) Ḥurr 'Āmilī, Moḥammad ibn Ḥasan (1409 AH/1989). Wasā'il al-Šī'a (Vol. 8). Qom: Āl al-Bayt ('Alayhim al-Salām) [in Arabic].
- 24) Ḥusaynī Ḥā'irī, Sayyid Kāzem (1423 AH/2002). Fiḥ al-'Uqūd (Vol. 1, 2nd ed.). Qom: Assembly of Islamic Thought [in Arabic].
- 25) Ibn Fāris (1404 AH/1984). Maqāyīs al-Luḡa (Vol. 4). Qom: Islamic Propagation Office [in Arabic].
- 26) Ibn Ḥamza Tūsī, Moḥammad ibn 'Alī (1408 AH/1988). Al-Wasīla. Qom: Library of Ayatollah Mar'ašī [in Arabic].
- 27) Ibn Hišām, 'Abd Allāh ibn Yūsuf (1399 AH/1979). Awḍaḥ al-Masālik (Vol. 4, 1st ed.). Beirut: Modern Library [in Arabic].
- 28) Ibn Nujaym, Zayn al-Dīn (1415 AH/1995). Al-Ašbāh wa al-Naẓā'ir (Vol. 1). Beirut: Scientific Books House [in Arabic].
- 29) Ja'farī Lengerūdī, Moḥammad Ja'far (1391 SH/2012). Mabsūṭ dar Termīnūlūẓī-ye Ḥoqūq (Vols. 1 & 2) [Extended Treatment on Legal Terminology]. Tehran: Ganj Danesh [in Persian].
- 30) Ja'farī Lengerūdī, Moḥammad Ja'far (n.d.). Ḥoqūq-e Amvāl [Law of Property]. Tehran: Maš'al-e Āzādī [in Persian].
- 31) Jawharī, Esmā'il ibn Ḥammād (1410 AH/1990). Al-Šiḥāḥ (Vol. 3). Beirut: House of Knowledge [in Arabic].
- 32) Kāzimī, Jawād ibn Sa'd (n.d.). Masālik al-Afhām ilā Āyāt al-Aḥkām (Vol. 3). [n.p.] [in Arabic].
- 33) Khumaynī, Sayyid Rūḥ Allāh (1415 AH/1995). Manāḥij al-Wuṣūl (Vol. 2). Qom: Institute for Compilation and Publication of Imām Khumaynī's Works [in Arabic].
- 34) Khumaynī, Sayyid Rūḥ Allāh (1421 AH/2000). Ketāb al-Bay' (Vol. 1). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imām Khumaynī's Works [in Arabic].
- 35) Khumaynī, Sayyid Rūḥ Allāh (1423 AH/2002). Taḥḍīb al-Uṣūl (Vol. 2, 1st ed.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imām Khumaynī's Works [in Arabic].
- 36) Khumaynī, Sayyid Rūḥ Allāh (n.d.). Taḥrīr al-Wasīla (Vol. 1). Qom: House of Knowledge [in Arabic].
- 37) Kulaynī, Moḥammad ibn Ya'qūb (1407 AH/1987). Al-Kāfī (Vol. 7, 4th ed.). Tehran: Dār al-Kutub al-Eslāmīya [in Arabic].
- 38) Montazarī, Ḥusayn 'Alī (1415 AH/1995). Dirāsāt fī al-Makāsib al-Muḥarrama (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Tafakkur [in Arabic].
- 39) Mufīd (Šaykh), Moḥammad ibn Nu'mān (1413 AH/1993). Al-Muqni'a. Qom: World Congress Commemorating the Millenary of Sheikh Mufid [in Arabic].
- 40) Mūsavī Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsem (1418 AH/1998). Mawsū'at al-Imām al-Khū'ī (Vols. 25 & 27). Qom: Institution for the Revival of Works [in Arabic].
- 41) Mūsavī Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsem (n.d.). Mišbāḥ al-Fiḡāha (Vol. 5). [n.p.]: [n.p.] [in Arabic].
- 42) Muṣṭafawī, Ḥasan (1402 AH/1982). Al-Taḥqīq (Vol. 7). Tehran: Book Center [in Arabic].

- 43) Muẓaffar, Moḥammad Reżā (1430 AH/2009). Uṣūl al-Feqh (Vol. 2, 5th ed.). Qom: Islamic Publications [in Arabic].
- 44) Nā'inī, Moḥammad Ḥusayn (1376 SH/1997). Favā'id al-Uṣūl (Moḥammad 'Alī Kāẓimī Kḥurāsānī, Transcriber) (Vol. 3, 1st ed.). Qom: Society of Seminary Teachers [in Arabic].
- 45) Nā'inī, Moḥammad Ḥusayn (1413 AH/1993). Al-Makāsib wa al-Bay' (Vol. 2, 1st ed.). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 46) Narāqī, Mawlā Aḥmad (1417 AH/1997). 'Awā'id al-Ayyām (1st ed.). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 47) Omīdfard, 'Abd Allāh (1402 SH/2023). Āyāt-e Qarārdādḥā (1st ed.) [Verses on Contracts]. Qom: Tarḥvāre [in Persian].
- 48) Quraṣī, Sayyid 'Alī Akbar (1412 AH/1992). Qāmūs-e Qur'ān (Vol. 1) [Dictionary of the Qur'ān]. Tehran: Dār al-Kutub al-Eslāmiya [in Persian].
- 49) Rāḡib Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Moḥammad (1412 AH/1992). Mufradāt Alfāz al-Qur'ān. Beirut: House of Knowledge [in Arabic].
- 50) Raṣīd Riḍā, Moḥammad (1990). Tafsīr al-Manār (Vol. 5). Cairo: General Egyptian Book Organization [in Arabic].
- 51) Rāwandī, Qutb al-Dīn (1405 AH/1985). Fiqh al-Qur'ān (Vol. 2). Qom: Library of Ayatollah Mar'aṣī [in Arabic].
- 52) Ṣadr, Moḥammad Bāqir (1417 AH/1997). Buḥūt fi 'Ilm al-Uṣūl (Vols. 4 & 5, 3rd ed.). Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence Foundation [in Arabic].
- 53) Ṣafā'i, Sayyid Ḥusayn (1393 SH/2014). Qavā'id-e 'Umūmī-ye Qarārdādḥā (18th ed.) [General Rules of Contracts]. Tehran: Mizān [in Persian].
- 54) Šahidī, Mehdī (1393 SH/2014). Taškīl-e Qarārdādḥā va Ta'ahhodāt (Vol. 1) [Formation of Contracts and Obligations]. Tehran: Majd [in Persian].
- 55) Sakkākī, Yūsuf ibn Abī Bakr (n.d.). Meftāḥ al-'Ulūm (1st ed.). Beirut: Scientific Books House [in Arabic].
- 56) Siūrī, Meqdād (1409 AH/1989). Al-Tanqīḥ al-Rāyi'. Qom: Library of Ayatollah Mar'aṣī [in Arabic].
- 57) Siūrī, Meqdād (1425 AH/2004). Kanz al-'Irfān (Vols. 1 & 2). Qom: Mortazavī [in Arabic].
- 58) Subḥānī, Ja'far & Murādī, Moḥammad Taqī (1401 SH/2022). E'jāz-e Qur'ān [The Inimitability of the Qur'ān]. Qom: Dār al-Salām [in Persian].
- 59) Subḥānī, Ja'far (1414 AH/1994). Al-Maḥṣūl (Vol. 2). Qom: Imām Šādeq Institution [in Arabic].
- 60) Ṭabāṭabāyī Burūjirdī, Āqā Ḥusayn (1413 AH/1993). Taqrīrāt Ṭalāt. Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 61) Ṭabāṭabāyī, Sayyid Moḥammad Ḥusayn (1374 SH/1995). Tarjome-ye Tafsīr al-Mizān (Moḥammad Bāqir Mūsavī Hamadānī, Translator) (Vols. 4 & 5, 5th ed.) [Translation of al-Mizān Exegesis]. Qom: Islamic Publications Office [in Persian].
- 62) Taftāzānī, Mas'ūd ibn 'Umar (n.d.). Ketāb al-Muṭawwal. Qom: Dāvarī [in Arabic].
- 63) Ṭāherī, Ḥabīb Allāh (1418 AH/1998). Ḥoqūq-e Madanī (Vol. 4) [Civil Law].

- Qom: Islamic Publications Office [in Persian].
- 64) Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn (1416 AH/1996). Majma' al-Baḥrayn (Vol. 4, 3rd ed.). Tehran: Mortaḏavī [in Arabic].
 - 65) Ṭūsī (Šaykh), Abū Ja'far Moḥammad ibn Ḥasan (1387 AH/1967). Al-Mabsūt (Vol. 3). Tehran: Mortaḏaviya [in Arabic].
 - 66) Wāsiṭī Zubaīdī, Sayyid Moḥammad Mortaḏā (1414 AH/1993). Tāj al-'Arūs (Vol. 2). Beirut: House of Thought [in Arabic].
 - 67) Zarkašī, Moḥammad ibn 'Abd Allāh (1376 AH/1956). Al-Burhān fi 'Ulūm al-Qur'ān (Vol. 2). Beirut: House of Revival of Arabic Books [in Arabic].
 - 68) Zuḥaylī, Moḥammad Muṣṭafā (1427 AH/2006). Al-Qawā'id al-Fiqhīya wa Taṭbīqātuhā fi al-Maḏāhib al-Arba'a (Vol. 1). Damascus: House of Thought [in Arabic].

